

S Z E M L E

É. Kiss Katalin, *Anyanyelvünk állapotáról*

Osiris Kiadó, Bp., 2004. 189 lap

É. KISS KATALIN, akit a nyelvmélet és a szintaxis nemzetközi rangú kutatójaként, több magyar és angol nyelvű monográfia szerzőjeként ismerünk, 2004 őszén egy olyan művet tett közzé az Osiris könyvtár nyelvészeti sorozatában, amely nemcsak a szűkebb szakma (a magyar szakos nyelvészek és tanárok, különösen pedig a nyelvművelők) érdeklődésére tarthat számot, hanem amelyet mindazoknak meg kell ismerniük, akik felelősséget éreznek anyanyelvünk állapota és ami ettől elválaszthatatlan: a magyar kulturális és nyelvi nemzet fennmaradása iránt.

Az arányos szerkezetű kötet két rövidebb és két hosszabb fejezetből, valamint a felhasznált irodalom több mint 250 tételt tartalmazó jegyzékéből tevődik össze. A két rövid fejezet: a szerző állásfoglalását tömören előlegező bevezetés (*Nyelvében él a nemzet*, 9–11) és a teendőkert megfogalmazó zárófejezet (*Teendők*, 170–7). Az általuk közrefogott két fő fejezet az alábbi nagy horderejű, a nyelvészet problematikáján részben túl is mutató kérdésekre keres választ: *Romlik-e a magyar nyelv?* (12–125); *Fennmarad-e a magyar nyelv?* (126–69).

A *Nyelvében él a nemzet* szállóige szellemében a könyv szerzője már az első, bevezető fejezetben leszögezi, hogy „A magyar nemzet határokon átívelő egységét ma elsősorban a közös nyelv s az általa megtestesített közös kultúra tartja fenn. [...] A magyar nyelv tehát a nemzet egységének, szuverenitásának szimbóluma és megtestesítője; nyelvünk állapota a nemzet állapotának kifejezője; nyelvünk jövője nemzetünk jövője is” (9). Ezért a nyelvtudomány művelői nem hagyhatják figyelmen kívül azokat a közvéleményben időről-időre hangot kapó nézeteket, hogy anyanyelvünk romlik, kifejezőereje csökken, és a tömegesen beléje áramló idegen elemek (elsősorban az angol szavak és kifejezések) miatt fokozatosan elveszíti eredeti karakterét, nemzeti jellegét.

É. KISS KATALIN áttekintése ezeket az aggodalmakat nem igazolja. Az általa elemzett mondatnani, alaktani, hangtani és szókincsbeli változások (pl. az *-e* kérdőszónak a *nem* tagadószóhoz kapcsolása, a *természetesen, hogy...* szerkezet, a „szükségtelen” igekötők, az ikes ragozás háttérbe szorulása, a suksükölés és a nákolás, a kérdő mondatok dallamának és általában az intonációnak a módosulása) a szerző meggyőződése szerint nem anyanyelvünk „megbetegedésének”, hanem épp ellenkezőleg: egészségének, életerejének a jelei. „Csak a holt nyelvek változatlanok; az élő nyelvek állandó lassú mozgásban vannak. A nyelvromlás illúziója abból ered, hogy az egyes nyelvváltozatokban megjelenő újítások [...] ütköznek a többség nyelvi normájával” (9–10). Ebből következik, hogy É. KISS KATALIN nem látja értelmét az újabb keletű változatok hibáztatásának: „A nyelv változása ellen nem szükséges – és valószínűleg hiábavaló is – harcolnunk. A nyelvművelés feladata e téren annyi lehet, hogy tudatosítsa az egymás mellett élő nyelvváltozatok társadalmi státusát, és az azt igénylőknek megtanítsa a köznyelvi változatot is” (10).

Ehhez a fejtegetéshez, amelyet a fentiekben egyetértőleg idéztem, a magam részéről csak annyit tennék hozzá, hogy a nyelv romlása miatti sopánkodás ugyanolyan örök emberi dolog, mint az erkölcsök romlása miatti. Olyasmint, hogy „romlik a nyelv”, nemhogy a mai, de a régebbi nyelvművelők sem állítottak. Se FERENCZY GÉZA, se LŐRINCZE LAJOS, se mások nem tettek egyenlőségjelet a változás és a romlás közé. Érdemes elolvasni, mit írt erről FERENCZY GÉZA a „Nyelvművelő levelek”-ben (Bp., 1964. 5) vagy LŐRINCZE A „Nyelvművelő kézikönyv” *nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás* szócikkében (2: 397–403). Legfeljebb a nyelvhasználat árnyaltsága, választékossága iránti igény csökkenhet, de ezt sem szabad a beszédhelyzettől és a közlés típusától függetlenül megítélni.

A második fejezetből kiemelném még a nyelvi norma jelentőségének elismerését: „Bár az egyes művelt köznyelvi norma feszültségek forrása lehet, szerepe – különösen egy több országban élő nemzet számára – nagyon fontos, hiszen a nemzet tagjainak egymással, valamint a nemzet korábbi generációival és a nemzet kulturális örökségével való közösséget testesíti meg” (14). Aki kétségbe vonja a normatív nyelvváltozat megtanulásának, illetve megtanításának szükséges voltát, az ennek a nyelvi nemzetet egybefogó kulturális tradíciónak a továbbadását kérdőjelezi meg. Örömmel üdvözlöm, hogy É. KISS ezt határozottan kimondta, és annak is örülök, hogy ezt ő mondta ki, nem pedig egy – a norma iránti elfogultsággal vádolható – nyelvművelő.

Ehhez képest mellékes, hogy vitatható a könyvnek az a több helyütt is olvasható megfogalmazása, hogy ami a normától eltér, az (a norma szempontjából, a normához képest) romlásnak tekintendő: „A nyelvi változás csak a mindenkori norma szempontjából értelmezhető romlásként” (15); „a nekodifikált változatok csak egy adott nyelvi norma szempontjából tűnhetnek a nyelvromlás jeleinek; valószínűleg a nyelv szükségszerű mozgásának tünete” (53). E tekintetben a szerző szigorúbban foglal állást, mint bármelyik mai nyelvművelő. Például e sorok írójának véleménye szerint a normától való eltérések egy része irányulhat valamely nyelvi hiány megszüntetésére vagy valamely nyelvi szükséglet kielégítésére is (pl. a tömörebb szerkesztésmódot lehetővé tevő ragozhatatlan *azon, ezen* főnévi mutató névmási jelzőnek terjedő, pontosabban szólva: főléledő alkalmazása). És akkor még nem is beszéltünk a stilisztikai célú normasértésekről, nyelvi újításokról! (Persze, a szépirodalom ebben a vonatkozásban is külön elbírálás alá esik.)

É. KISS KATALIN könyve azoknak az olvasóknak is tud újat mondani, akik több évtizede foglalkoznak az élő nyelvhasználat jelenségeivel. Figyelemre méltó például, hogy a fiatalok inkább hajlamosak a normakövető magatartásra, mint az idősebbek. Ez a KONTRA MIKLÓS adataira támaszkodó megállapítás a könyvnek három helyén is felbukkan: először a *nem-e eszengettek* típusú szórend megítélésekor (20), másodszer az ikes ragozás (55), harmadszor a suksükölő, illetve szuksükölő beszéd kapcsán (59). A fiatalabb nemzedék normakövető magatartását a szerző a rádió és a televízió egységesítő hatásának tulajdonítja. Érdekes, hogy fel sem merül az iskolai oktatás regulatív szerepe, holott az utóbbi évek szakirodalmában számos helytelenítő észrevétel hangzott el ezzel kapcsolatban.

Ha igaz az, hogy a fiatalok nyelvhasználat a jövő köznyelvévé vetíti előre (ezekről az ún. látszólagosidő-vizsgálatokról l. KONTRA MIKLÓS kötetét: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Bp., 2003. 195–208), akkor a fenti adatokból arra következtethetünk, hogy idővel a normatív változatok kerekednek felül a normasértőkkel szemben. Ennek a megvitatása azonban már túlmenne e recenzió keretein és műfaján.

A magyar nyelv szerkezetének állapotát felvázoló összefoglalás szerint „semmilyen jel sem mutat a nyelv szerkezetének romlására” (72). A művelt köznyelvi normába ütköző alakok nem valamiféle „nyelvromlásnak” a tünete, hanem olyan változatok, amelyek egyelőre csak a nyelvjárásokban, illetve a rétegnyelvekben nyertek polgárjogot. „Az iskola feladata, hogy az otthon, családi körben elsajátított anyanyelvjárás és a művelt köznyelvi norma közötti különbségekre rámutasson, és az anyanyelvjárás mellett – de nem ahelyett – a művelt köznyelvi változatot is megtanítsa a gyerekeknek. Arra kell törekedni, hogy a gyerekek mind az őket szűkebb-tágabb családjukkal, lakóhelyükkel, társadalmi közegekkel összekötő nyelvváltozatokat, mind a nemzet egészével, irodalmi és kulturális örökségével összekapcsoló művelt köznyelvet elsajátítsák, és azt is megtanulják, milyen helyzetben melyik

nyelvváltozatot kell alkalmazniuk” (72–3). Azért idéztem ilyen hosszan a szerzőt, mert eddig senkinek sem sikerült ennyire pontosan és elegánsan körvonalaznia a „hozzáadó pedagógia” alapelveinek az anyanyelvi oktatásban való érvényesítését. Szívből kívánom, hogy maguk az érdekeltek (főként az általános iskolai tanítók és tanárok) is elolvassák és kövessék ezeket a sorokat. Mivelhogy ez volna a követendő tanári magatartás a gyerekekre mindent ráhagyó nihilizmus és a „körmösosztogató” túlfegyelmzés végletei között.

Van néhány olyan részlete, módszertani megoldása a mondattani változásokat tárgyaló fejezetnek, amelyekkel nem mindenben értek egyet. Ezek a kifogások azonban nem a lényeg (a szemléletet), hanem csupán egyes példák megítélését érintik. Ezért róluk csak röviden, a példák között szemelgetve írok.

Több ízben is előfordul a könyvben az az érvelés, hogy valamely új(abb) jelenséget nem kifogásolhatunk, hiszen a régi nyelvben is vannak rá adatok. Például a *természetesen, hogy...* szerkezeti keveredés típusának már a XVI. század első felében felbukkannak a nyomai, előzményei: *bizonyával, hogy szépök* (Sándor-kódex), *minden bizonyal, hogy...* (levélben) (22). Vagy az *-e* kérdőszónak a *nem* tagadószóhoz való kapcsolására akár Zrínyi Miklós eposzából is idézhetünk példát: *Tanakodék, nem-e hidegletélés bántja* (21). Ez az érvelési mód szerintem problematikus, mivel egy nyelvi alakulat helyességét nem elsősorban történeti szempontból, hanem az adott kor sztenderdjéhez viszonyítva szoktuk megítélni. Vagyis ami Zrínyi korában, sőt a XIX. század második felében nem kifogásolható (pl. Ágai Adolfnál, a korszak elismert publicistájánál és szerkesztőjénél ilyen mondatokat találunk: „nem kuncsorgott mögöttünk Maczának, a fiúk nyomába eresztett iskolai detektív, kémkedni az utcán, *nem-e já-runk* sétapálcával, s szimatolni a kávéházakban, *nem-e hasalunk* a biliárdasztal zöld mezején, vagy nem olvasunk-e tilalmas szerelmi lírát a szépirodalmi lapokban?” – Porzó [Ágai Adolf]: Utazás Pestről Budapestre 1843–1907. Bp., 1908. 31), az mai köznyelvi szövegben – különösen, ha az valamelyik formális regiszterbe tartozik (pl. iskolai dolgozat, tankönyv, tudományos értekezés, közéleti megnyilatkozás) – már nem fogadható el fenntartás nélkül.

A mondattani változások fejtegetésében másutt is rábukkanhatunk néhány nem döntő jelentőségű, de vitatható mozzanatra. Például a 30. lapon az *el nem választható – nem elválasztható* kapcsán azt olvashatjuk, hogy a *-ható/-hető* képzőbokor csak tárgyias igékhez járulhat. Szórványosan azonban, félig normán kívüli helyzetben találhatók ilyen melléknévi igenevek, illetve melléknévek: *éghető* (film), *beköltözhető* lakás, sőt az újabb sajtónyelvben már ilyenek is: a pálya *nehezen evezhető* volt (további adalékok: KEMÉNY GÁBOR, A szintetikus kifejezőmód érvényesülése az újabb magyar nyelvhasználatban. In: 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Szerk. MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN. Bp., 2006. 593–4). Pár lappal később azzal az állítással találkozunk, hogy a cselekvő alanyú tárgyatlan igékből nem képezhetünk *-t* toldalékos igenevet, pl. *a [nemrég] *telefonált* vendég (32). Csakhogy a mai sajtónyelv rendszeresen folyamodik ehhez a képzésmódhoz az előidejűség, illetve a múltban való egyidejűség érzékeltetésére, pl.: „A körzeten *átrobogott* Fran nevű hurrikán le-tördelte a faágakat” (Magyar Hírlap 1996. szept. 10: 17; NSz.). De jóval régebbi példák is akadnak erre, pl.: „[az Olt] átrontott az *útját állott* havasoknak szirttorlaszain” (1869: Orbán Balázs; NSz.). Ennek ellenére fenntartom a *kapura tört Détári* típusának a „Nyelvművelő kézisztótar”-ban olvasható (enyhe) elmarasztalását (l. *befejezett melléknévi igenév használata*, az első kiadásban az 58., a másodikban a 65. lapon).

A teendők összefoglalásának elején nem tudok egyetérteni azzal, hogy a normával ütköző új változatok nem igényelnek beavatkozást (170). Ez ellentétben áll magának a szerzőnek a 72–3. lapon kifejtett, már idézett felfogásával is. Például a *nagyobb valamitől* (é. ’valaminél’) vonatot É. KISS KATALIN nem javítaná-e ki szerkesztőként egy kéziratban vagy tanárként egy dolgozatban annak ellenére, hogy ismeri a jelenség eredetét, és terjedését természetes, a nyelv rendszerét nem károsító folyamatra tartja?

A második fejezet utolsó pontja a kétnyelvűségben beszélt magyar nyelvvel foglalkozik (91–125). Ez a rész friss adatokat közöl a határon túli magyarok lélekszámáról, a kétnyelvűek arányáról,

majd régiók szerint mutatja be a kisebbségi magyarok kétnyelvűségének jellemzőit: a magyar nyelv Erdélyben, a moldvai magyarok nyelve, a magyar nyelv a Felvidéken, a Vajdaságban, Szlovéniában, Kárpátalján és Amerikában. Külön alpont tárgyalja az anyanyelv fokozatos elvesztésének folyamatát: Nyelvi hiány, másodnyelv-dominancia, nyelvvesztés. A határon túli magyarság anyanyelvének állapotát a következőképpen foglalja össze a szerző: „A problémák abból fakadnak, hogy a határon túli magyar közösségek magyar nyelvhasználati lehetőségei korlátozottak. E közösségekben a magyar nyelv nem töltheti be valamennyi funkcióját, és a hiányzó funkcióknak megfelelő rétegei, változatai e közösségek tagjainak nyelvhasználatában nem fejlődnek ki” (124).

Ez a rész mintegy átvezeti az olvasót a másik nagy kérdésre választ adó harmadik fejezethez: Fennmarad-e a magyar nyelv?

Ebben először is nyugtalanító adatokat kapunk a határainkon túli magyar beszélők számának és arányának fogyatkozásáról, mégpedig egyre gyorsuló fogyatkozásáról, az asszimiláció ijesztő mértékéről (126–30). Ezután végigkísérhetjük a kisebbségi magyarságot a kétnyelvűségtől a dominanciaváltáson, majd a nyelvváltáson át az identitásváltásig vezető, egyelőre még csak hipotetikus, de rövid időn belül valósággá válható útján. Egy kisebb alfejezet az asszimilációs nyomás eszközeit rendszerezi: gazdasági, társadalmi, demográfiai, területi-adminisztratív, politikai, környezeti, nyelvi-kulturális és tudati asszimiláció (130–1). Az asszimiláció színhelyeiként a vegyes házasságot és az államnyelvi iskoláztatást tárgyalja. Külön alpontok mutatják be a magyar kisebbségek oktatási helyzetét és egy esettanulmányon keresztül az iskolában zajló nyelvvesztést. Ha a nyelvcsere társadalmi és lélektani feltételei adva vannak, akkor az egy nemzedéken belül le is zajlik. A szórványok felmorzsolódnak, és csupán a vallási élet (pl. a református szertartás magyarnyelvűsége) késleltetheti az anyanyelv teljes feladását. Néhány községben a magyar a szakrális nyelv funkciójában fennmaradt ugyan, de az ott lakók már nem beszélnek magyarul (153). A nyelvi jogok kérdésével országonként (államonként) foglalkozik a kötet, majd kimerítő jellemzést nyújt a nyelvi jogok direkt és indirekt korlátozásáról, az ún. lingvicitizmusról. Érdemesnek tartom szó szerint is idézni a lingvicitizmus meghatározását: „nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetés, a rasszizmus egyik válfaja” (156). A fejezet zárórésze a nyelvi jogok helyzetét mutatja be a világban, majd a magyar nyelv helyzetét az Európai Unióban. Ez utóbbinak az a sajátossága, hogy ha nem ápoljuk, nem őrizzük meg anyanyelvünket annak *m i n d e g y i k* funkciójában, idővel saját országunkban is olyan helyzetbe kerülhetünk az angollal szemben, mint a kisebbségi magyarság az ottani államnnyelvvvel szemben.

A könyvet záró negyedik fejezet a teendőket sorakoztatja fel, mégpedig két csoportra osztva. A nyelvi korpussszal kapcsolatos (korpusztervezési) feladatok a következők: 1. szókincsbővítés és -magyarítás; 2. az egyéni kifejezőkészség gazdagítása az iskolában; 3. a szaknyelvek egységesítése (itt meg kell jegyezni, hogy a 171. lapon a szerző állást foglal a disszertációk magyarnyelvűsége mellett). A nyelvstratégiai (státustervezési) teendők pedig ezek: 1. a kisebbségek nyelvi jogainak elismertetése; 2. a magyar nyelv presztízsének és gyakorlati hasznának növelése; 3. a magyar nyelvhasználat szintereinek bővítése; 4. kiállítás az EU nyelveinek egyenjogúsága mellett.

É. KISS KATALIN ezzel a könyvével nagyszerű munkát végzett. A nagyon kis számú nyelvhelyességi és helyesírási hiba – pl. *túl* ’kívül’ (61), *cappucino* (81), az idegen szó *kiváltása* ’helyettesítése, pótlása’ (83), az alanyi–tárgyas egyeztetés elvétele (119 alul) – szóra sem érdemes. A Pesti Napló említése Kossuth kapcsán (90) nyilvánvaló elírás Pesti Hírlap helyett. A lényeg az, hogy a szerző olyan művet alkotott számunkra, amellyel új oldaláról mutatkozott be, és ez az oldala éppoly rokonszenves és tiszteletre méltó, mint korábbi munkássága.

KEMÉNY GÁBOR